

The impact of the political situation in Eastern Turkistan on ethnocultural relations of the people

Gulnorahon VALIKHONOVA¹

Andijan institute of agriculture and agrotechnology

ARTICLE INFO

Article history:

Received September 2021

Received in revised form

15 September 2021

Accepted 20 October 2021

Available online

15 November 2021

Keywords:

Fergana valley,

Kashgar,

uyghur,

uzbek,

trade,

uprising,

migration,

family,

population,

tradition,

custom,

integration.

ABSTRACT

The article analyzes the trade and economic relations of East Turkestan on the basis of historical sources. Their influence on the processes of trade and economic relations of the population of the Fergana Valley. The direct impact of political and economic processes on the political situation, demographic situation, as well as cultural life. Various periods of activation of these relations, in the context of their interaction with the local population, are also considered.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss10/S-pp311-316>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Шарқий Туркистондаги сиёсий вазиятнинг минтақа халқлари этномаданий алоқаларига таъсири

АННОТАЦИЯ

Мақолада Шарқий Туркистонликларнинг Фарғона водийси аҳолиси билан ўзаро савдо-иқтисодий алоқалари ҳамда бу алоқаларнинг сиёсий вазият ва демографик жараёнларга, маданий ҳаётга таъсири тарихий манбалар асосида таҳлил этилган. Ушбу алоқаларнинг кучайган даврлари ва маҳаллий аҳоли билан интеракцияси кучайган даврлар, ҳудудлар ҳам кўриб чиқилган.

Калит сўзлар:

Фарғона водийси,

Қашқар,

уйғур,

ўзбек,

савдо,

қўзғолон,

қўчиш,

оила,

аҳоли,

анъана,

одат,

интеграция.

¹ associate professor, doctor of historical sciences (PhD), Andijan institute of agriculture and agrotechnology, Andijan, Uzbekistan. E-mail: gulivali@mail.ru.

Влияние политической ситуации в Восточном Туркестане на этнокультурные отношения народов региона

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Ферганская долина,
Кашгар,
уйгурский,
узбекский,
торговля,
восстание,
миграция,
семья,
население,
традиции,
обычаи,
интеграция.

В статье на основе исторических источников анализируются торгово-экономические отношения Восточного Туркестана. Их влияние на процессы торгово-экономических взаимоотношений населения Ферганской долины. Непосредственное влияние политико-экономических процессов на политическую ситуацию, демографическую ситуацию, а также культурную жизнь. Рассмотрены также различные периоды активизации этих отношений, в разрезе их взаимодействия с местным населением.

Тарихдан маълумки, географик жихатдан бир – бирига яқин жойлашган Фарғона водийси ва Шарқий Туркистон аҳолиси қадимдаёқ ўзаро қизғин иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларда бўлган. Мазкур алоқалар тарихида водийнинг йирик савдо ва маданий марказлари Қўқон, Андижон, Марғилон, Қува, Ўш каби шаҳарлари муҳим роль ўйнаган. Россиянинг Қашқардаги консули Н.Петровскийнинг ҳисоботларида келтирилишича, Қашқар ва Андижоннинг муайян гуруҳ аҳолиси бу икки ҳудудда кўчиб юриш ҳуқуқига эга бўлган [1]. Илгаридан мустаҳкам қарор топган яқин қўшничилик муносабатлари натижасида икки ҳудуд ўртасида этносиёсий ва этнодемографик алоқалар шаклланиши ҳам маълум. Шарқий Туркистонда вазиятнинг кескинлашишига сабаб бўлган шундай воқеалар ва ҳодисалар юз бердики, натижада, ўз юртини ташлаб қочиб кетишга мажбур бўлган аҳоли гуруҳларининг катта тўлқинлари пайдо бўлди. Бу эса, XIX аср ўрталаридан XX аср 60-йилларига қадар бўлган тарихий даврни қамрайди.

Тадқиқотда тарихий қиёслаш методи, архив ва манбалар таҳлилига таянилган. Масалан, тарихий манбаларда кўрсатилишича, оммавий кўчишлар жараёнида Қашқардан минглаб оилалар Фарғона водийси ҳудудларига кўчиб ўтиб жойлашадилар. Бу кўчишлар бир неча тўлқинда юз бериб, уларнинг таркибини Қашқар ва унга туташ минтақаларда яшаган уйғур(қашқарлик, хўтанлик, оқсулик, ғулжалик в.х.), қирғиз, қозоқ, дунғон, повон ҳамда хўжа каби этнографик гуруҳ вакиллари ташкил этган. 1954–1962-йилларда Марказий Осиё ҳудудларига 350 мингга яқин одам кўчирилган бўлса, уларнинг қарийб 10 мингдан ортиғи Фарғона водийсига, яъни танишлари ёки қариндошлари ёнига келиб жойлашган.

Шунингдек, архив маълумотларида кўрсатилишича, Андижон шаҳри атрофларида уйғурларнинг қатор маҳаллалари барпо этилиб, уларнинг аксарияти муҳожирларнинг илгари яшаган жойлари номи билан аталган. Хусусан, Эскилик, Хўтанариқ, Тўққизариқ, Охунтўпи, Чингузар, Қашқар, Қизмаси, Хаканд маҳаллалари этнодемографик жараёнлар билан бевосита боғлиқ. Бундан ташқари, вилоятнинг Асака, Пахтаобод, Шаҳрихон, Олтинкўл, Андижон, Қўрғонтепа туманларида ҳам уйғурлар кўпчиликти ташкил қилган [8]. Шунингдек, Фарғона водийси аҳолиси сонининг кескин ошишига сабаб бўлган. Қашқар ўлкаси ва Фарғона водийси ўртасидаги этнодемографик жараёнларнинг энг муҳим масалаларидан бири

уйғурлар сонини аниқлашдир. Улар ягона бир этник ном билан аталмай, балки улар орасида яшаш жойи номлари билан ўзини аташи ҳам кузатилади. Бу эса, албатта, уйғурларнинг салмоғини аниқлашда қийинчилик туғдиради. Ушбу икки минтақа халқларининг этник, тил, урф-одат ва эътиқод яқинлиги улар ўртасидаги ассимиляция ва консолидация жараёнларининг янада жадаллашувига замин бўлди. Анча илгари кўчиб ўтган қашқарликларнинг маълум бир қисми турғун яшай бошлаб, маҳаллий аҳоли билан яқинлашув натижасида ўзларини “ўзбек” деб аташга ўтади.

Фарғона водийси ва Шарқий Туркистон аҳолисининг ўзаро икки ҳудуд ўртасида кўчиши ҳусусида таъкидлаш жоизки, кўчишнинг бир неча сабаблари бўлиб, аввало, Цин империяси маъмурлари томонидан маҳаллий аҳолига оғир мажбуриятларнинг юкланиши:

- деҳқонларнинг ерлари тортиб олиниб, ўзлари эса чекка ерларга ҳайдалиши;
- аҳоли учун янги солиқ ва тўловларнинг жорий қилиниши;
- маҳаллий савдогарларга эса алоҳида махсус солиқлар белгиланиши [2].

Солиқ тўламаганларга қаттиқ жазолар жорий қилинади. Тазйиққа олинган уйғурлар ер-суви, чорва ва бошқа мулкларидан айрилган. Ҳатто, болаларини сотиб солиқ тўлаш ҳолатлари ҳам юз бериб, моҳиятан қулчилик томир ота бошлади. Хитой-манжурларининг шафқатсизлиги, истибдоди асносида миллий-озодлик кўзғолонлари юз беради ва юзлаб кўзғолончилар Фарғона водийсига қочиб кетади.

Шарқий Туркистоннинг Қашқар шаҳрига Фарғона водийсидан бориб яшаб турган савдогарлар, яъни “андижонликлар” катта мавқега эга бўлиб, Ч.Валиханов, В.Бартольдларнинг асарларида қайд этилишича, асосий савдо айланмалари андижонликлар қўлида бўлган. Уларнинг таъкидлашича, Андижон номи Шарқий Туркистонда шундай машҳур бўлганки, бутун хонликдан, ҳатто, Бухоро, Самарқанддан борганлар ёки барча ўзбек аҳолисини “андижонликлар” деб атаганлар [3]. Андижондан борган савдогарлар ўзларининг қатор мавзе ва маҳаллаларини барпо этишган. Қашқар атрофидаги Қўқонқишлоқ, Файзиобод, Хожикелди, Анжан-маҳалла, Қоравоймаҳалла каби шаҳарнинг алоҳида қисмларида уларнинг савдо ва ҳунармандчилик дўконлари ишлаб турган. Бунинг учун улар маҳаллий ҳукуматга ҳеч қандай солиқ тўлашмаган[4].

Қашқар тахтининг қонуний ҳукмдорлари бўлган хўжаларга қарши қаратилган босқинчиликлар даврида уларнинг катта гуруҳи ҳисобланган оқтоғликлар Ўш, Андижон ва Қўқон томонга қочиб жон сақлаганлар. Хўжаларнинг жунғор ва хитой-манжурлари зулмига қарши курашда Қўқон хонининг фармони билан Андижон ҳокими Исо додхоҳ томонидан жуда катта ҳарбий ёрдам кўрсатилади. Оқтоғликлар вакили бўлган Саримсоқхўжа ҳам Шарқий Туркистондаги манжурлар ҳукмронлигига қарши тарғибот олиб боришда “андижонлик” савдогарларга таянган эди [5].

Хитой императори томонидан Қашқардаги маҳаллий савдогарларнинг савдо ҳуқуқлари чеклаб қўйилгач, улар андижонликлар ёрдамида фойдаланади. Бундай иқтисодий-савдо имкониятларни кенгайтириш мақсадида андижонлик(барча ўзбек) савдогарлар махсус руҳсатномаларни Хитой ноибларидан сотиб олишган. Мазкур ҳужжат билан уларга Хитойнинг Сучжоу ва Ганьжоу вилоятларигача бориб савдо қилишларига руҳсат этиларди. Тарихий манбаларда келтирилишича, андижонликларнинг нуфуз ва мавқеи кучайиб бораётгани хитойликларни қаттиқ

ташвишга солган. Ички ва ташқи душманнинг яшириниб қолишини тўхтатиш учун турли чоралар қўлланиши натижа бермаётган пайтда, Хитой императори томонидан уйғур(қашқар) қизларнинг андижонликларга турмушга чиқишини тақиқловчи фармон эълон қилинади [6].

Ташқи сиёсий зиддиятлар ҳамда хўжалар масаласидаги муаммолар икки минтақа аҳолисининг ўзаро савдо-маданий муносабатларини тўхтата олмади. Бу борада, албатта, Қўқон хони вазиятни барқарорлаштиришга уринарди. Баъзан эса андижонликлар масалани ўз фойдаларига ҳал этишга, зарур бўлганда ён беришга, ҳудудлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий алоқаларни бир маромда ушлаб туришга ҳаракат қилганлар. Чунки савдодан келадиган даромад йилига 1000-2000 олтин ва кумуш “юмбу”ни ташкил қилар эди. Андижонлик савдогарлар ип-газлама матоси, чинни, фируза, нефрит, бахмал, зарбоф ва бошқа турдаги молларни маҳаллий бозорларга олиб келишган.

Фарғона водийсининг қадимий карвон йўллари устида ҳамда деҳқончилик тараққий этган ҳудудда жойлашгани муҳим аҳамиятга эга эди. Қадимдан мавжуд бўлган транзит, савдо йўллари муҳожирларни тез муддатда водий шаҳарлари билан боғлаган. Мазкур йўлларнинг бир неча тармоққа ажралгани маълум. Барча йўллар Толдиқ, Терек, Суяк, Эргаштом, Шошт каби довонларнинг у ёки буниси орқали ўтган. Довон йўллари фаслларга қараб гавжумлашиб, савдогар ва қочиб ўтаётган одамларни 12-14 кунда кўзланган манзилга етказган. Қашқар ўлкасида юз берган хунрезликлар оқибатида қочиб кетаётган аҳоли энг аввал ўзлари учун ҳудудий ва этник жиҳатдан яқин бўлган жойни кўзлашган, албатта. Зотан, этник ва маданий яқинлик Фарғона водийсига нисбатан интилишни пайдо қилди. Андижон бу йўналишда транслятор вазифасини бажарган, унинг шимоли-шарқий йўналишдаги шаҳар ва қишлоқларида айна шу даврлардан ўнлаб уйғур маҳаллалари пайдо бўлади [7].

XIX аср сўнгги йилларида Хитой ва Чор Россияси ҳукуматлари ўртасида чегаралар аниқлаб олингач, Россияга қарашли бўлган ҳудудларга кўчиб ўтаётганларни чегарада рўйхатга олиш бошланади. Шу даврларда Шарқий Туркистонликлар орасида кўчиб кетиш хоҳишини билдириб, Чор ҳукумати вакилларига расмий мурожаат қилувчилар сони сезиларли даражада кўпайгани Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви маълумотларида ўз исботини топади. Бундай маълумотлар Г.Б.Никольская томонидан ҳам келтирилади. Масалан, 1900-йили кўчиб кетиш хоҳишини билдириб, 14.000 киши; 1901–1905-йилларда 42.964 нафар аҳоли Россия консуллигидан махсус рухсатнома олган.

Қашқарлик(уйғур)ларнинг кўчиб келиши ҳудуднинг иқтисодий ривожланишига, янги ерларнинг ўзлаштирилишига, янги ирригация тизимлари очилишига, хусусан, деҳқончиликнинг ривожланишига таъсир кўрсатди.

Маҳаллий аҳоли билан уйғурларнинг ижтимоий-маданий ҳаётга даҳлдор ютуқларни ўзаро айирбошлаш жараёни кучайди. Икки ҳудуднинг олимлари, алломалари, шоир ва табиблари маданиятлар алмашинувида таъсир кўрсатган. Моддий маданият борасидаги ютуқлар ҳам, хусусан, “қашқарча мўри-ўчоқ”, “қашқарча айвон” каби меъморчилик, қашқар услубида ясалган идишлар, заргарлик буюмлари қашқарча балдоқ ва зираклар, кийим-бошлар урфга кирди.

Уйғур миллий таомлари водий аҳолисининг анъанавий таомномалари орасида етакчи ўринга чиқди. Нафақат водийда, балки бутун Марказий Осиёда уйғур-дунғон таомларини тайёрловчи емакхоналар кўпайди. Мазкур минтақа

халқларининг яқинлашуви маънавий маданиятнинг ажралмас қисми бўлган урф-одат ва маросимларида ҳам кузатилади. Диний тасаввуфий ғоялар билан боғлиқ Офок Хўжага бағишланган маросимлар қашқарликлар кўчиб келганидан сўнг Андижонга тарқалди, оммавийлашиб кетди. Мазкур маросим таоми ҳисобланган “соқит”ни тайёрлашни ҳам ўзлаштирдилар[9]. Бундан ташқари, қашқарликларнинг миллий удумлари орасида “чой” билан боғлиқ маросимлар жуда кўп. Одатда, қашқарликлар “чой”, андижонликлар эса “ош(палов)” деганда, меҳмондорчиликни назарда тутганлар. Чой билан боғлиқ айрим одатлар, “маслаҳат чой”, “ип чой”, “ҳордиқ чой” маросимлари Асака ва Пахтаобод туманлари аҳолиси орасида кенг тарқалиб, бу ерларда уйғурлар кўпчиликлари ташкил қилади[10].

Бу икки ҳудуд аҳолиси орасида фаол демографик алоқалар, оила, никоҳ муносабатларини яқинлаштирди, бу эса ўз навбатида, моддий ва маданий интеграцияни кучайтирди. Фарғона водийсининг шимоли – шарқий минтақаларида уйғур ва ўзбек этнослари маданий ассимиляциясининг ҳосиласи сифатида икки этносга ўхшамайдиган ва умумийликларни ҳам кўрсатувчи маданият шаклланди. Шундай маросимлар борки, уларни кимдан-кимга ўтганини аниқлаб олиш жуда мушкул. Этномаданий алмашинув узок вақт давом этган, бу халқлар бир-бирларининг маданиятини бойитиб борганлар.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Андижон ва Қашқар ўртасида қадимдан бошланган сиёсий, иқтисодий, демографик алоқалар XX асрнинг 60-йил-ларига қадар давом этиб, этник қоришув ва маданий алмашинувини бошлаб берди. Янги ерларнинг ўзлаштирилиши, ирригация иншоотлари қурилишига, умуман, ижтимоий-иқтисодий ривожланишга, аҳоли сонининг ўсишига сабаб бўлди. Демографик ҳолатнинг мураккаблиги сабаб уйғурларнинг маҳаллий аҳоли билан ассимиляцияси жадаллашган. Бу икки ҳудудда яшаган аҳоли ҳамиша бирдамликда юртнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим ўрин тутдилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Петровский Н. Отчетъ Императорского Российского Консульства в Кашгаръ. – СПб., 1885.
2. Куропаткин А.Н. Очерки Кашгарии. – СПб., 1878.
3. Валиханов Ч.Ч. Материалы и исследования о Кашгарии / Соч. Т. II. – М.: Изд. АН КазССР, 1962.
4. Валиханова Г.К. Некоторые размышления по вопросу миграции уйгуров в Андижан и их расселения. Современная наука: тенденции развития. // Материалы III Международной научно-практической конференции (28 декабря 2012 г.). Россия-Краснодар 2012.
5. Кулдошев Ш.Т. Политические, экономические и культурные связи между Кокандским ханством и Восточным Туркестаном (XVIII–XIX вв.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 2009.
6. Петровский Н. Отчетъ Императорского Российского Консульства в Кашгаръ. – СПб., 1885.
7. Valikhanova Gulnorakhon. About uighurs Fergana dialect of uighur language in the ethno-cultural process of Fergana valley (analysis of ethnic linguistic processes). Theoretical & Applied science. USA / Philadelphia. 2017. – № 10 (54).

8. Валиханова Г.К. “НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ ПО ВОПРОСУ МИГРАЦИИ УЙГУРОВ В АНДИЖАН И ИХ РАССЕЛЕНИЯ”. // ББК 88 А 43 Редакционная коллегия, // 49 https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_sdt=0,5&cluster=4057190504521926831

9. Г.К. Валиханова. “ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ УЙГУРОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ”. // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. // 83-85. 2014. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21782884>.

10. Г.К. Валиханова. “НЕКОТОРЫЕ РИТУАЛЫ УЙГУРОВ, ЖИВУЩИХ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ”. // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. // 70-72. 2012. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=19425005>.